

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ
JOQARÍ HÁM ORTA ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW
MINISTRIGI**

**ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ
NÓKIS MÁMLEKETLIK PEDAGOGIKALÍQ
INSTITUTÍ**

**«GEOGRAFIYA PÁNI HÁM ONÍ OQÍTÍWDÍN AKTUAL MÁSELELERI»
ATAMASÍNDAGÍ
RESPUBLIKALÍQ ILIMIY-TEORIYALÍQ KONFERENCIYA**

MATERIALLARÍ

**«GEOGRAFIYA FANI VA UNI O'QITISHNING DOLZARB MASALALARI»
MAVZUSIDAGI RESPUBLIKA MIQYOSIDA ILMIY-NAZARIY ANJUMAN**

MATERIALLARI

2022-JÍL 27-28-APREL

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA ARNAWLÍ
BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI**

**ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ
NÓKIS MÁMLEKETLIK PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ**

**«GEOGRAFIYA PÁNI HÁM ONÍ OQÍTÍWDÍN
AKTUAL MÁSELELERI»
atamasındağı
Respublikalıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya
MATERIALLARÍ**

**«GEOGRAFIYA FANI VA UNI O'QITISHNING
DOLZARB MASALALARI»
mavzusidagi
Respublika miqyosida ilmiy-nazariy anjuman
MATERIALLARI**

**МАТЕРИАЛЫ
Республиканской научно-теоретической конференции на тему
«ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ НАУКА И АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ
ПРЕПОДАВАНИЯ ГЕОГРАФИИ»**

NÓKIS-2022

UDK 91.910. «Geografiya páni hám onı oqıtıwdıń aktual máseleleri» atamasındaǵı
BBK 26.08 Respublikalıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya materialları toplamı.
G.35 – Nókis. 2022-jıl. 256 bet.

«Geografiya páni hám onı oqıtıwdıń aktual máseleleri» atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya materiallarına Ózbekstan Respublikasınıń joqarı hám orta arnawlı oqıw orınları pedagog-xızmetkerleri, úlken ilimiy xızmetker-izleniwshiler, doktorantlar, magistrantlar, studentler hám ulıwma bilim beriw mektepleri muǵallimleriniń geografiya páni hám onı oqıtıwdıń aktual máselelerine arnalǵan ilimiy bayanatları kirgizilgen.

Konferenciya materiallarınının mazmunı hám onda kórsetilgen dereklerdiń durıslıǵına avtorlar juwapker.

REDKOLLEGIYA QURAMÍ:

- 1. B.P.Otemuratov** – rektor, redkollegiya baslıǵı
- 2. M.A.Jalelov** – ilimiy isler hám innovaciyalar boyınsha prorektor, redkollegiya baslıǵı orınbasarı

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ:

- 3. M.K.Sarıbaev** – Tariyx fakulteti dekanı
- 4. G.B.Utepova** – Geografiya oqıtıw metodikası kafedrası baslıǵı
- 5. K.M.Seitniyazov** – Geografiya oqıtıw metodikası kafedrası docenti
- 6. R.T.Gaypova** – Geografiya oqıtıw metodikası kafedrası docenti
- 7. J.B.Abdiramanov** – Geografiya oqıtıw metodikası kafedrası úlken oqıtıwshısı
- 8. A.S.Nurlanov** – Geografiya oqıtıw metodikası kafedrası úlken oqıtıwshısı
- 9. A.B.Iskenderov** – Geografiya oqıtıw metodikası kafedrası úlken oqıtıwshısı
- 10. M.Ya.Radjapov** – Geografiya oqıtıw metodikası kafedrası úlken oqıtıwshısı
- 11. U.X.Eshimbetov** – Geografiya oqıtıw metodikası kafedrası úlken oqıtıwshısı
- 12. N.T.Otenov** – Geografiya oqıtıw metodikası kafedrası assistent oqıtıwshısı
- 13. Z.M.Turdıbekova** – Geografiya oqıtıw metodikası kafedrası assistent oqıtıwshısı
- 14. E.T.Tolepov** – Geografiya oqıtıw metodikası kafedrası assistent oqıtıwshısı
- 15. Q.K.Uzaqbaev** – Geografiya oqıtıw metodikası kafedrası assistent oqıtıwshısı
- 16. O.O.Baltabayev** - Geografiya oqıtıw metodikası kafedrası 11.00.02-«Ekonomikalıq hám sociallıq geografiya» qánigeligi 3-basqısh tayanısh doktorantı, juwaplı xatker
- 17. Ó.T.Auezov** - Geografiya oqıtıw metodikası kafedrası 11.00.02-«Ekonomikalıq hám sociallıq geografiya» qánigeligi 1-basqısh tayanısh doktorantı

PIKIR BILDIRIWSHILER:

- 1. R.Ballieva** – Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti tábiyiy geografiya hám gidrometeorologiya kafedrası professorı, tariyx ilimleri doktorı
- 2. I.R.Turdimambetov** – Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti ilimiy isler hám innovaciyalar boyınsha prorektor, geografiya ilimleri doktorı (DSc)

табий. Шу билан бир қаторда ҳозирги кунда мавжуд бўлган ўрмонзорларни рекультивация қилиш, мустаҳкамлаш, ареалини кенгайтириш ҳозирги кескин геозкологик вазият вужудга келган бир даврда муҳим амалий аҳамият касб этади [4].

Марказий Фарғона чўлларида қумли тепаликлар ландшафт мажмуалари тарқалган бўлиб, улар тўзғиган кўчма ва бархан қумлардан кескин фарқ қилиб, ўзларининг биологик маҳсулдорлиги билан ажралиб туради. Қум тепаликлари ўт ва бута ўсимликлари билан яхши мустаҳкамланган. Улар фитомелиоратив тадбирларни кенг қўламда қўллашни талаб этмайди. Чўлланиш жараёни содир бўлаётган ҳудудлар маҳаллий характерга эга. Қумли чўл ландшафт мажмуаларининг геозкологик ҳолатини ва маҳсулдорлиги яхши сақлаш учун белгиланган қоидаларга қатъиян риоя қилишни тақозо этади.

Бугунги кунда арид ҳудудларда ҳам чўлланишга қарши курашиш ва яйловлар маҳсулдорлигини ошириш долзарб муаммолардан бири бўлиб ҳисобланмоқда. Шунинг учун арид ҳудудларида вужудга келган чўлланиш жараёнининг геозкологик вазиятларининг географик хусусиятларини ўрганиб, уларни оптималлаштириб бориш ҳозирги куннинг энг муҳим ва долзарб вазифаларидан ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Аббасов С.Б. Қизилқум ландшафтлари ва уларнинг геозкологик жиҳатлари. Геог. фан. доктори..... дисс. автореферати. -Т., 2007. – 58 б.
2. Абдулқосимов А. А. Ўрта Осиё чўл ландшафтлари ва уларни шакллантирувчи омиллар//Чўл зонаси ландшафтлари ресурсларидан самарали фойдаланишнинг географик асослари. - Бухоро, 1997. -Б. 32-37.
3. Рафиқов А.А Геозкологик муаммолар. Тошкент, “Ўқитувчи” 1997.
4. Боймирзаев К.М. Фарғона водийси табиатидан фойдаланиш ва муҳофаза қилишнинг ташкил этиш масалалари// Фарғона водийси табиатини муҳофаза қилишнинг экологик-географик асослари. Республика илмий-амалий анжуман материаллари. – Наманган, 2003 йил, 8-14 бетлар

LANDSHAFTSHUNOSLIK FANIGA OID ILMIIY G‘OYALARNING SHAKLLANISHI

Ergasheva M.K.

Buxoro davlat universiteti

Har bir fanning rivojlanish tarixi bor. Shular qatori landshaftshunoslik ham bundan istesno emas. Landshaft so‘zi geografik adabiyotlarga 1805 yilda nemis geografi A.Gommeyr tomonidan kiritilgan. Nemischa “Land” - yer, “shaft”- o‘zaro bog‘liqlik, o‘zaro aloqadorlik ma’nosiga ega. Ingliz tilida bu so‘zning mazmundoshi landeccane - tabiat manzarasi, fransuz tilida esa landshaft – “manzara” (peyzaj) ma’nosini beradi.

Landshaftshunoslik fani tarixiga nazar tashlasak, landshaft ta’limotining kelib chiqishi masalalari doimo dolzarb bo‘lib kelgan. Fanining rivojlanishini o‘rganish

mazkur narsalar to‘g‘risidagi qarashlarni oydinlashtiradi. Landshaft ta‘limotining kelib chiqishi to‘g‘risida fikr yuritgan olimlar (V.P.Semenov – Tyan-Shanskiy, 1928; I.M.Zabelin, 1959, 1969; A.G.Isachenko, 1971;) sabab qilib, geografiya fani rivojlanishidagi tanazzullar, geografiya fani ob‘ekti va predmeti bo‘yicha yagona fikrlarni yo‘qligi, oliy ta‘lim muassalarida geografik bilimlarning berilishi hamda geografiya kafedralarining ochilishi kabi omillarni ko‘rsatganlar.

Ma‘lumki, geograf olimlar XIX asrni “tabiiy fanlar asri” - deb e‘tirof etishgan. Bu davrda geografiya fanidan bir necha fanlar, jumladan geologiya, iqlimshunoslik, botanika, zoologiya, tuproqshunoslik kabilar mustaqil fan sifatida shakllandi. Landshaftshunoslikning nazariy g‘oyasi – landshaft ta‘limotining poydevori yaratila boshladi. Yuqorida ta‘kidlanganidek, landshaft so‘zi ham shu davrda geografik adabiyotlarda paydo bo‘lgan. Demak, geografiya fani tarixida yuz bergan har qanday davrdagi tanazzullar bir ilmiy g‘oyani “eskirishi”, ikkinchisini esa uning o‘rnini egallashiga olib keladi. Keyinchalik bu g‘oyaning yanada rivojlantirilishi oqibatida, u yangi ilmiy izlanishlarga yo‘naltiruvchi turtki bo‘ladi, yangi ta‘limot hamda fanni vujudga keltiradi.

Geografiya ham o‘z rivojlanishi va differentsiatsiyalanuvi natijasida qadimgi va o‘rta asrlardagi tabiat, aholi va xo‘jalik haqidagi bir butun fan asosida shakllangan fanlar sistemasiga aylandi. Ushbu sistemaning tarkibiy tuzilishi ko‘p yillardan beri geograflarning e‘tiboridan tushmay kelmoqda. Geografiyaga oid deyarli barcha darslik va o‘quv qo‘llanmalarda, geografiyaning nazariy hamda muammoli masalalariga bag‘ishlangan ilmiy monografiya va yirik nazariy maqolalarda mualliflar geografiya fanining strukturasi va unda tabiiy geografiyaning o‘rni haqida o‘z fikrlarini bildirganlar. Masalan, S.V.Kalesnik (1955, 1959, 1961, 1972), I.M.Zabelin (1957, 1959, 1978), A.N.Javaxashvili (1957), Yu.G.Saushkin (1959, 1976), F.N.Milkov (1959, 1970, 1990), A.M.Ryabchikov (1960, 1964), Yu.K.Efremov (1964, 1987), P.S.Kuznetsov (1970), K.K.Markov (1960, 1973, 1978), V.B.Sochava (1978), D.L.Armand (1979), A.G.Isachenko (1979, 2004), B.N.Semevskiy (1981), U.I.Mereste, N.K.Mukitanov (1985), V.S.Jekulin (1987, 1989), M.M.Golubchik va b. (1998) kabi geograflarning asarlarida geografik fanlar sistemasiga alohida e‘tibor berilgan.

Shu yerda yana bir muhim jarayonni eslab o‘tish joizki, XX asrning birinchi 30 yilligida landshaftshunoslik ta‘limoti geografiya fanining mustaqil fan ekanligini asoslovchi sifatida geograflar tomonidan qo‘yildi. Ikkinchidan, shu davrda landshaftshunoslik yer bilimi faniga “raqobatchi” qilindi, hatto landshaftshunoslikning sinonimi bo‘lib, mamlakatshunoslikni qo‘llash odat tusini oldi. Bu haqdagi batafsil ma‘lumotlar X.R.Toshovning (2021) “Tabiiy geografiya” nomli monografiyasida o‘z tavsifini topgan. Jumladan, u “Tabiatni bevosita dala sharoitida kuzatish borasida katta tajriba orttirgan Rixtgofer u yoki bu hodisani yer yuzasida tarqalishiga nisbatan umumiy tasavvurlar hosil qilish uchun ma‘lum hududlardagi turli ob‘ekt va hodisalarning sababiy aloqadorliklarini yoritib berish lozimligini tushuntirar ekan, bu yondashuvni regional yondashuv deb atagan. Shundan kelib chiqqan holda, olim turli katta-kichiklikdagi hududlarda turlicha

metodlardan foydalanish lozimligini ham eslatib o‘tgan. Bunday hududlarni u kattasidan kichigi tomon nemischa terminlar bilan quyidagicha nomlagan edi. Yerdteile (Yerning eng katta qismlari), Lander (asosiy rayonlari), Landschaften (landshaftlar yoki mayda rayonlar) va Ortlichkeiten (joylar). Bundan tashqari Rixtgofen Ritterning “Yer bilimi” termini grekcha “Geografiya” terminining sinonimi ekanligini ham uqtirib o‘tgan” – deb qayd etgan [1, 30 b].

Bu davrda yuzaga kelgan va aytilishi lozim bo‘lgan holatni umumlashtirib tavsiflanadigan bo‘lsa, avvalo Yevropada geografiyaning rivojlanishi uchun qulay imkoniyatlar yuzaga kelganini, shu jumladan ko‘p universitetlarda geografiya kafedralari tashkil etilib, geograf mutaxassislar tayyorlash boshlab yuborilganini aytish lozim. Shuningdek, dunyoning bir qator shaharlarida geografiya jamiyatlarining faol ishlay boshlaganligi, ularda geografiya s‘ezdlarini o‘tkazilib turilishi, geografiya kongresslarining ish boshlaganligi kabilar ham landshaft ta’limotining yaratilishida ijobiy ahamiyatga ega bo‘lgan edi.

Geografiya jamiyatlarining birinchisi 1821 yilda Parijda, fransuz geografiya jamiyati tashkil etilgach, birin ketin Berlinda (1828 y.), Londonda (1830 y.), Bombeyda (1832 y.), Mexikoda (1839 y.), Peterburgda (1845 y.), Amerikada avval Nyu-Yorkda (1852 y.), so‘ng Vashingtonda (1888 y.), Venada (1856 y.), Italiyada esa avval Florensiyada (1867 y.), so‘ng Rimda (1872 y.) geografiya jamiyatlari paydo bo‘ldi.

Rus geografiya jamiyatini avval boshda F.P.Litke (1845 – 1850 yy.), keyin M.N.Muravyev (1850 - 1857), yana F.P.Litke (1857 – 1873 yy.) va P.P.Semenov – Tyan-Shanskiy (1873 – 1914) boshqargandilar. Keyinchalik, Rossiyaning bir qator chekka o‘lkalarida (Sibir, Kavkaz, Uzoq Sharq (Priamure) va shu jumladan, O‘rta Osiyoda) Rus geografiya jamiyatining bo‘limlari tashkil etildi. O‘rta Osiyo bo‘limi Toshkentda 1897 yilda ish boshlagandi. Bugungi kunda O‘zbekiston Geografiya jamiyati faol ish olib bormoqda. O‘zbekiston Geografiya jamiyati o‘z faoliyati tarixi davomida dastlab, Imperatorlik Rus Geografiya jamiyati Turkiston bo‘limi (12 mart, 1897 y.), keyinchalik, Rus Geografiya jamiyati Turkiston bo‘limi (1917 y.), Davlat jamiyati O‘rta Osiyo bo‘limi (1925 y.), Davlat Geografiya jamiyati O‘zbekiston bo‘limi (1930 y.), SSSR Geografiya jamiyatining O‘zbekiston filiali (1940 y.), O‘zbekiston SSR Geografiya jamiyati (1964 y.) va O‘zbekiston Geografiya jamiyati (1991 y.) deb nomlanib kelgan. O‘zbekiston Geografiya jamiyatining 1980 – 2019 yillar orasida 9 ta s‘ezdi o‘tkazilib, ularda geografiya, jumladan landshaftshunoslikning dolzarb masalalari ko‘rilgan [2,3].

Shuningdek, geografiyaning nazariy, metodologik masalalarini shakllanishida muhim bo‘lgan asarlarni keng yoyish va targ‘ib qilish maqsadida turli axborotnomalar, ilmiy to‘plamlar va monografiyalar nashr ettirib turilgan. Bu o‘z navbatida geografik bilimlarni ommalashtirish va fanning ilmiy-amaliy ahamiyatini aks ettirishda muhim rol o‘ynagan. Yer yuzasi tabiiy sharoitini o‘rganish, to‘plangan ma’lumotlarni ilmiy tahlil qilish, umumlashtirish va qonuniyatlarni aniqlashda jamiyatlar tarkibida tabiiy geografiya bo‘limlarining mavjudligi alohida ahamiyatga ega bo‘lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Тошов Х.Р. Табиий география: тарихи ва баъзи назарий масалалари. Монография. –Бухоро. “Дурдона” нашриёти. 2021. – 520 б.
2. Toshov X.R., Ergasheva M.K. Evolution of landshape teaching and its theoretical fundamentals. Academicia South asian academic research journals. Kurukshetra india. ISSN 2249-7137 Vol. 10 Issue 5, Vol. 2020 impact Factor SJIF 2020 = 7,13. P. 942-945.
3. Эргашева М.К. Ўзбекистонда антропоген ландшафтшуносликнинг ривожланиши. // Ўз ГЖ ахбороти. 55-жилд. -Тошкент, 2019. -Б. 23-26.

**B.V. ANDRIANOVTIŃ IZERTLEWLERINDE QUBLA ARALBOYI
TARIYXIY IRRIGACIYA TARMAQLARI**

Daushbaev A.B.

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Ózbekstanıń gárezsizligin qolǵa kiritiwi menen birge Watanımız tariyxın izertlewge úlken dıqqat awdarıldı. Xalıqlardıń kóp ásirlik tariyxı dawamında miyrashlıqtı, izbe-izlikti támiynlewde tiykarǵı shınjır wazıypasın atqarıp kiyatırǵan, onıń milliy turmısı hám mádeniyatınıń, dúnyaǵa kóz qarasınıń ózgesheligin belgilep kiyatırǵan xalıq dástúrleri hám úrp-ádetleri milliy tikleniwdiń atributlarına aylandı.

Birinshi prezidentimiz I.A.Karimov tariyxshı-alımlar menen sáwbetleskende, bılay degen edi: «...Gárezsizlikke eriskennen baslap xalıqımızdıń óz Watanın, onıń tilin, mádeniyatın, qádriyatların, tariyxın úyreniwge degen qızıǵıwshılıǵı artıp baratır. Bul tábiyiy jaǵday. Hár bir adam óziniń kelip shıǵıwın, onıń ata-babalarınıń kim bolǵanlıǵın, ózi tuwılıp ósken awıl hám qalasınıń tariyxın, bir sóz benen aytqanda óz Watanı tariyxın biliwi kerek».

2017-2021 jıllarda Ózbekstan Respublikasınıń rawajlandırıwdıń bes baslı baǵdarı boyınsha Háreketler strategiyasında kórsetilip ótilgendeı biziń elimizde puqaralarımız qáwipsizligi, milletler aralıq hám diniy keńpeyillikke úlken itibar qaratıp kelmekte. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev aytıp ótkenindeı «...Belgili bolǵanıday, biziń áyyemgi jerimizde kóp ásirler dawamında túrli millet hám elat, mádeniyat hám din wákilleri tınısh-tatıw jasap kelgen. Miymandoslıq keleshek, kewil-keńligi biziń xalıqımızǵa barqulla tán bolǵan hám onıń mentaliteti tiykarın quraydı» dep aytqanıday úlkemizde úsh mın jıllıq tariyxımız guwalıq bergendeı insaniylyq, tatıwlıqqa umtılıw xalıqımızdıń eń joqarǵı qásiyetlerinen biri.

30-jılları Orta Aziyada jumıs baslaǵan ekspediciyalar qatarı S.P.Tolstov tárepinen shólkemlestirilgen hám kóp jıllar dawamında basshılıq etken «Xorezm arxeologiyalıq keyin ala arxeologiyalıq-etnografiyalıq ekspediciyası» shólkemlestirildi. Bul dáwirde tariyxshılar aldında Orta Aziyadaǵı jas respublikalardıń tariyxın, shıǵıstanıwshılar aldında Orta Aziya xalıqların úyreniw máselesi, bir qatar arxeologiyalıq sonıń ishinde Xorezm ekspediciyaların shólkemlestiriw, usı quramalı tariyxıy máselelerdi sheshiw ushın jańa dereklerdi tabıw máseleleri turdı.

Раджапов М.Я., Тўрабоева Ш.Ж., Вапаева А.Д., Атаханов Ж.К. Қорақалпоғистонда чўлланиш жараёни ва унинг олдини олишнинг тадбирлари	50
Ўктамова С.М., Тўраев А.М. Адирлар минтақаси ландшафтларига табиий географик жараёнларнинг таъсири	52
Uzaqbaev Q.K., Óteev Q.O. Bas Túrkmén kanalı: onıń qurılıs joybarı hám Aral teńizine tásiiri	55
Мирзахмедов И., Дедаханова М., Парпиева А. Трансчегаравий ҳудудлар биохилма – хиллигини муҳофаза қилишнинг долзарб масалалари	57
Ёқубжанова М. Марказий Фарғона чўлларининг антропоген таъсирида ўзгариб бориши ва унинг оқибатлари	61
Норбоева З.М. Арид ҳудудларнинг ландшафт-экологик муаммолари ва уларни оптималлаштириш	63
Ergasheva M.K. Landshaftshunoslik faniga oid ilmiy g‘oyalarning shakllanishi	65
Daushbaev A.B. B.V. Andrianovtıń izertlewlerinde Qubla Aralboyı tariyxıy irrigaciya tarmoqları	68
Эргашева М.К. Ландшафтшунослик фанининг амалий аҳамияти ва муаммолари	70

2-SEKCIYA

SOCIAL-EKONOMIKALIQ GEOGRAFIYA HÁM DEMOGRAFIYANÍŃ AKTUAL MASHQALALARI

Turdimambetov I.R., Oteuliev M.O., Sharibayev A.M. Xalıqtıń turmıs dárejesin belgilewshi faktorlar	73
Утепова Г.Б., Төлебаев С. Халықты дизимнен өткеріу – жәмийетти раўажландырыу тийкары	76
Xodjaeva G.A., Shúkirillaev X., Kurbanazarov B. Reproduktivlik jaǵday hám onıń xalıqtıń salamatlasıwındaǵı ornı	78
Ембергенов Н.Ж., Аuezов О., Аймуратов М.П., Реймов К. Аҳоли жойланишини тадқиқ этишининг илмий-назарий асослари	81
Турдымамбетов И.Р., Узақбаев Қ.К. Қарақалпақстан Республикасын экономикалық районластырыудың географиялық тийкарылары	85
Qurbonov Sh.B., Ro‘zmatov B.Z. O‘zbekiston Respublikasi ma‘muriy-hududiy tuzilishi va uning tarkib topishi	90
Байқабиллов Х.М. Европа пойтахт шаҳарлари номларининг тарихий - географик хусусиятлари	94
Turdimambetov I.R., Egamberdiev F.B., Ongarbaev O.A. Turizmniń geografıyalıq úyreniliwi	98
Ешимбетов У.Х., Нурланов А.С., Сарсенбаев Қ.А., Атамуратов И.А. Қорақалпоғистонда пахтачилик тармоғининг ривожланиш хусусиятлари	100